

Олексій Болдирев,
кандидат біологічних наук,
Київський академічний університет

alexey@science.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8685-2890>

ПОЛІТИЧНЕ ТА ОСОБИСТЕ В КИЇВСЬКОМУ НАУКОВОМУ ЖИТТІ ВАЛЕНТИНИ РАДЗИМОВСЬКОЇ

Валентина Радзимовська (1886–1953) являє собою яскравий приклад активної жінки, яка досягла успіху в науці, політиці та суспільному житті в умовах соціуму початку ХХ століття, де права жінок не було дотримано. Валентина Радзимовська відома як дослідниця в галузі біохімії, фізіології та клітинної біології, як лікарка й викладачка. Вона також брала участь в українському національному русі та Українській революції 1917–1921 рр. Її біографію досліджували переважно автори з української діаспори, які не мали доступу до київських архівів і місцевих джерел, а далі неточності та невідповідності було перенесено до публікацій дослідників незалежної України. У цій праці критично проаналізовано архівні документи, тогочасні газети, спогади сучасників та інші джерела. На відміну від попередніх публікацій, зазначено, що Валентина Радзимовська була активною учасницею подій Української революції, зокрема балотувалася в списку українських соціалістів до Київської міської думи, очолювала Київську міську українську раду, а її помешкання було центром політичного життя. Уперше описано політичну архівно-слідчу справу В. Радзимовської 1929–1930 рр. у межах процесу «Спілки визволення України». Проаналізовано наукове оточення В. Радзимовської для встановлення її наукових посад і уточнення її дослідницької школи. Зібрані раніше опубліковані й невідомі факти особистого життя В. Радзимовської та її близьких дають змогу описати її як комунікабельну, кмітливую, пристрасну особистість, яка мала визначні політичні здібності й попри важкі життєві випробування змогла зберегти віру в людяність до кінця.

Ключові слова: історія науки, Валентина Радзимовська, Київський інститут народної освіти, Українська революція 1917–1921, репресовані науковці, біологи, біографії.

DOI: 10.15407/mics2022.02.075
УДК 001:929(477.25)

© Олексій Болдирев, 2022

¹ "ISRAEL: Einstein Declines", *Time* 1 December (1952).

² І. В. Базилевич, «В. Радзимовська», *Свобода* 55 (23 березня) (1954): 7.

³ Е. Діаковський, «Памяти В. В. Радзимовской», *Новое русское слово* 15264 (10 февраля) (1954): 3. У збірнику «Труды 4-го Всесоюзного съезда зоологов, анатомов и гистологов» серед учасників з'їзду згаданий Діаковський Євген Еразмович, інструктор Держторгу та викладач (вочевидь біології), що мешкав на вулиці Нікольській, 14, квартира 3.

У відомому романі-антиутопії «Колиска для кішки» (1963) Курт Воннегут змальовує архетиповий образ геніального вченого, винахідника смертельної зброї Фелікса Гоннікера: зацикленого на своїх дослідженнях, апатичного, аполітичного, відстороненого від власної родини, байдужого до долі людства. У літературі та кінематографі цей архетип відтворюється знов і знов зі збільшенням впливу наукових досліджень на повсякденне життя людей — від доктора Віктора Франкенштейна з однойменного роману Мері Шеллі до Майлза Дайсона з циклу фільмів про Термінатора. Звісно, серед науковців є й відлюдники, одержимі певною дослідницькою проблемою, але ще більше таких, яких цікавить соціальний і політичний контекст наукових досліджень. Відомим прикладом є дві декларації Майнау: перша, 1955 року, присвячена забороні використання ядерної зброї, її підписали 52 нобелівські лауреати; друга, 2015-го, за підписами 76 лауреатів, закликала протидіяти антропогенному впливу на зміни клімату. Навіть за авторитарного режиму в СРСР чимало вчених намагалися впливати на суспільно-політичну ситуацію, використовувати свій науковий авторитет для протистояння негативним наслідкам радянського керування соціальної сфери, найяскравішим прикладом чого є життя фізика Андрія Сахарова. Усе це свідчить про зовсім інший образ учених: проактивних, соціальних, вдумливих, емпатичних. Чимало науковців відігравали значну роль у політичних процесах. Згадаймо, приміром, що Давид Бен-Гуріон пропонував фізику Альберту Ейнштейну обійняти посаду другого президента Ізраїлю¹.

Серед українських науковців також було багато активних громадян. Попри намагання радянського режиму задушити всі види соціально-політичної активності, ще з часів Російської імперії та Української революції чимало науковців були залучені до політичних процесів. Зазвичай згадують історика Михайла Грушевського, правознавця Миколу Василенка, літературознавця Сергія Єфремова. Але були поруч із ними гласні Київської міської думи геолог та археолог Лев Чикаленко, фізик Юрій Тесленко-Приходько, лікар Ілля Фрумін, нарком хімік Володимир Затонський тощо. З-поміж соціально активних київських науковців особливе місце посідає Валентина Радзимовська. Інтелектуальна й приваблива жінка з активною громадянською позицією та хистом до практичної політики, вона була залучена до багатьох політичних процесів першої третини ХХ століття. Валентина Радзимовська народилася в Матяшівці (хутір Тарнавщина) поблизу Лубен, навчалася в Петербурзі, працювала в Мелітополі, Львові, Мюнхені, померла в Іллінойсі, — проте більша частина її життя пов'язана з Києвом, зокрема громадська та наукова діяльність.

Дослідженню біографії В. Радзимовської присвячено лише декілька праць. За життя її діяльність не висвітлювали через несприятливі обставини тогочасної епохи. На її смерть відгукнулися в діаспорі її знайомі: короткими газетними статтями патолофізіолог Іван Базилевич² та колишній киянин і біолог Євген Діаковський³; невеликими журнальними статтями лікар

⁴ Р. Осінчук, «Проф. д-р мед. Валентина Радзимовська», *Лікарський вісник* 1 (травень) (1954): 48–50.

⁵ М. Бачинська, «Жінка науковий дослідник», *Наше життя* 9 (8, вересень) (1954): 10–12.

⁶ Д. Донцов, «Пам'яті В. В. Радзимовської», у Д. Донцов, *Вибрані твори у 10 т.*, упоряд., ред., автор передм. О. Баган, т. 10: *Вибрані твори* (Дрогобич; Львів: ВФ «Відродження», 2016).

⁷ І. Розгін, Валентина Радзимовська: *Короткий нарис життя та наукової й громадської її діяльності* (Вінніпег: Українська вільна Академія Наук, 1968).

⁸ «Радзимовська Валентина», в *Енциклопедія українознавства. Словникова частина* (ЕУ-П), т. 7 (Париж; Нью-Йорк, 1973), 2442.

⁹ В. П. Глаголев і В. О. Цибенко, «Кафедри фізіології людини і тварин Київського університету 150 років», *Фізіологічний журнал* 38 (2) (1992): 122–127.

¹⁰ Я. В. Ганіткевич, *Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи: біографічні нариси та бібліографія* (Львів, 2002), 164–179.

¹¹ О. В. Малюта, «Просвіти» і Українська Державність (друга половина ХІХ – перша половина ХХ століття) (Київ, 2008), 629–631.

¹² О. В. Малюта, «Радзимовська Валентина Василівна», в *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України*, т. 9 (Київ: Наукова думка, 2012), 109.

¹³ А. Довжик, «Життєвий шлях викладача, вченого Валентини Василівни Радзимовської», *Емінак* 3 (3) (2016): 98–108.

Роман Осінчук у «Лікарському віснику»⁴ та поетеса Марія Бачинська в часописі «Наше життя»⁵; більш розлогими спогадами політик Дмитро Донцов⁶. Найдетальнішою є невелика брошура лікаря й ветеринара Івана Розгона, що вийшла в Вінніпегу 1968 р.⁷ У ній узагальнено матеріали, що були доступні українській діаспорі в той час: переважно документи особистого архіву Валентини Василівни, збережені її дітьми Євгеном та Ольгою, їхні спогади та спогади інших сучасників. Сам Іван Розгін був знайомий із В. Радзимовською лише за часів нацистської окупації та еміграції, тому значна частина інформації про її життя в Києві в цій брошурі є лише переказом джерел різного ступеня надійності. Видання містить багато недоречних помилок, як-от: «вступивши з “Височайшого соізволення” в 1904 році на медичний факультет університету в Петербурзі» (вона закінчила Київські вищі жіночі медичні курси 1912 р., а в Петербурзі навчалася на Жіночих природничо-наукових курсах М. О. Лохвицької-Скалон); «просиділа В. Радзимовська у в'язниці майже рік, в тому сім місяців одинцем в ізольованій слідчій камері» (її арештували 14 вересня 1929-го, а звільнили 30 березня 1930 р., тобто загальний термін ув'язнення становить 6,5 місяця).

Серед інших джерел невелика стаття в «Енциклопедії українознавства»⁸, яка базується на брошурі І. Розгона, виправляє деякі помилки (наприклад, там не згадано про навчання в Петербурзькому університеті), проте містить інші неточності (про завідування відділом в Інституті клінічної фізіології АН УРСР). На жаль, і після відновлення незалежності 1991 р. кількість праць, присвячених Валентині Василівні, є невеликою. У статті в «Фізіологічному журналі» (1992) Віктор Петрович Глаголев і Всеволод Цибенко уперше згадали її як очільницю кафедри фізіології в Київському університеті⁹. Ярослав Ганіткевич у праці «Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи» (2002)¹⁰ присвятив главу В. Радзимовській, однак, на жаль, некритично поставився до праці Івана Розгона й чимало даних переповів без змін. Короткі додаткові дані про діяльність В. Радзимовської в жіночому русі та київській «Просвіті» з'явилися 2008 р. в праці Ольги Малюти «“Просвіти” і Українська Державність (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.)»¹¹ та процитовані цією авторкою в «Енциклопедії історії України»¹².

Найґрунтовніша розвідка з біографії В. Радзимовської, що вийшла 2016-го, належить Аллі Довжик, яка на базі архівних джерел розглянула життєвий шлях дослідниці¹³. Авторка описала родину Яновських, звідки походила Валентина, її навчання в Петербурзі та Києві, громадську діяльність у Києві, життя в німецькій окупації та еміграції, спробувала узагальнити її наукову діяльність. Попри значний прогрес у спеціальному вивченні біографії В. Радзимовської, праця А. Довжик містить низку неточностей у тих місцях, де, знов-таки, наведено дані І. Розгона.

¹⁴ *Весь Киев: адресная и справочная книга* (Киев: Типография Р. К. Лубковского, 1902), 303.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 263, оп. 1, спр. 42663, арк. 11.

¹⁶ Там само.

2021-го минуло 135 років від дня народження Валентини Радзимовської. Метою цієї статті є висвітлити громадсько-політичну діяльність дослідниці, критично оглянути наявну джерельну базу, а також ввести до обігу й проаналізувати додаткові джерела, які відкривають невідомі досі епізоди київського періоду життя цієї видатної дослідниці та уточнюють відомі раніше факти. Ключовими з цих джерел є архівно-кримінальна справа В. Радзимовської 1929–1930 рр. і спогади про київське життя племінника її чоловіка — відомого ембріолога Бориса Балінського, який був викладачем Київського державного університету та співробітником кількох київських біологічних наукових установ у 1926–1943 рр., з дитинства товаришував із сином Радзимовської Євгеном і часто відвідував їхню квартиру. Також вивчено газетні статті 1917–1918 рр. та щоденник і спогади Дмитра Донцова — товариша Валентини з молодих літ.

Дитинство Валентини Радзимовської пройшло в Лубнах і на хуторі Тарнавщина поблизу цього міста. У 1902 році вона закінчила лубенську жіночу Олександрівську гімназію, того ж року вступила до Першої київської приватної жіночої гімназії, де провчилася один додатковий рік. Викладачем природничої історії у неї був відомий київський зоолог, приват-доцент Київського університету Володимир Карлович Совинський¹⁴.

У 1903 році Валентина, згідно з автобіографією¹⁵, що зберігається в її слідчій справі, вступила на дворічні Жіночі курси природничих наук М. О. Лохвицької-Скалон у Петербурзі, які тільки-но відкрилися. Утім, за якийсь час Радзимовську з курсів імовірно відрахували. Алла Довжик вважає, що в 1904–1905 рр. Радзимовську не виганяли з курсів Скалон у Петербурзі через революційну діяльність, адже такої інформації немає у листах Валентини до матері, а також немає повідомлень про неблагонадійність у документах Вищих жіночих медичних курсів у Києві, де Радзимовська навчалася пізніше. Натомість згадки про таку діяльність є у спогадах Дмитра Донцова, а в автобіографії В. Радзимовська прямо пише, що її виключено з курсів 1904-го як політичного старосту¹⁶. Дмитро Донцов називає серед тих, хто знав Валентину в студентські роки, активістів Української студентської громади в Петербурзі: її лідера історика, дипломата й політичного діяча Дмитра Дорошенка, членів Центральної Ради й Генерального Секретаріату Валентина Садовського та Миколу Стасюка, скульптора

Фото Валентини Радзимовської періоду 1945–1950 років, Німеччина. З електронної сторінки Архіву Арользена: <https://collections.arolsen-archives.org/de/document/81145923>

¹⁷ Донцов, «Пам'яті В. В. Радзимовської».

¹⁸ М. К. Смольницька, *Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920 рр.)* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2004), 409.

¹⁹ *Киевский учебный округ. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913 годъ* (Київ: Типографія Т-ва И. Н. Кушнерева и Ко, 1913), 88.

²⁰ Рада 258 (11 листопада (23 грудня)) (1908): 3.

²¹ Донцов, «Пам'яті В. В. Радзимовської».

²² В. І. Balinsky, *Memoirs* (Global Print, 2009), 17.

Михайла Гаврилка, бібліографа Олексу Назарієва, літератора Павла Крата, інженера та авіатора Левка Мацієвича¹⁷. Згадує Д. Донцов серед її петербурзьких знайомих Казимира Міталя (1877–1938). Зв'язки з усіма переліченими потрібно досліджувати окремо.

На початку 1905 р. Валентина вже була в Києві — чи то з політичних причин, чи то з сімейних. Того ж року вона одружилася в Києві з випускником історико-філологічного факультету Київського університету Іваном Радзимовським. Про цю особу відомо небагато. Іван Радзимовський народився 19 травня 1881 р. в селі Лащова Уманського повіту Київської губернії, у сім'ї тальнівського священника Василя Васильовича Радзимовського. 1897-го родина переїхала до села Северинівки Таращанського повіту Київської губернії, де священником був дідусь Івана по матері. Іван мав старшого брата Олександра та трьох сестер — Віру, Ольгу й Єлизавету (ще одна дитина померла немовлям). Навчався в Київській 4-й гімназії, а 1895 р. вступив до Колегії Павла Галагана, яку закінчив 1899-го в її 25-й випуск¹⁸. Тоді ж він вступив до Київського університету святого Володимира на історико-філологічний факультет. Його однокласником і однокурсником був історик Іван Мартинович Балінський, який одружився з його сестрою Єлизаветою Радзимовською. Після випуску з університету Іван Радзимовський працював учителем від грудня 1907 р. У 1908–1912 роках викладав у приватній чоловічій гімназії Степовича, у 1908–1913 — у приватному комерційному училищі Хорошилової. З 1 вересня 1911 р. та принаймні до 1915 (імовірно й пізніше) викладав історію в 6-й Київській гімназії¹⁹. У період з листопада 1908 до березня 1909 р. читав у Народній аудиторії на Бульварно-Кудрявській, 26 кілька лекцій з історії XVIII–XIX століть²⁰. Окремі джерела (І. Розгін і А. Довжик) називають його директором 6-ї гімназії (а Я. Ганіткевич помилково — 5-ї гімназії), але надійних підтверджень цієї інформації немає. За спогадами Д. Донцова, який відвідав В. Радзимовську в січні 1944 р. у Львові, Іван Радзимовський на той час уже помер²¹. Втім, могили Івана не виявлено на родинній ділянці Радзимовських і Балінських на Лук'янівському кладовищі.

Борис Балінський розповідає, що фактична дата народження дітей-близнюків Валентини та Івана була 1 (14 за юліанським календарем) жовтня, хоча офіційно вони народилися 4 грудня 1905 р. На думку Б. Балінського, Валентину запросила на Різдво 1904 р. до хати свого батька її подруга Єлизавета Радзимовська, де і сталася дошлюбна близькість Валентини з Іваном. Щоб уникнути проблем у консервативному суспільстві Російської імперії, на час вагітності Валентина переїхала до свекра в Северинівку, де народилися близнюки, а їхній дідусь-священник записав потрібну дату народження²². Хрещення відбулося 29 серпня 1906 р. Хрещеними сина Євгена були дворянин Василь Васильович Яновський, імовірно старший брат Валентини, та Ольга Василівна Яницька, напевно сестра Івана Радзимовського. Хрещеними

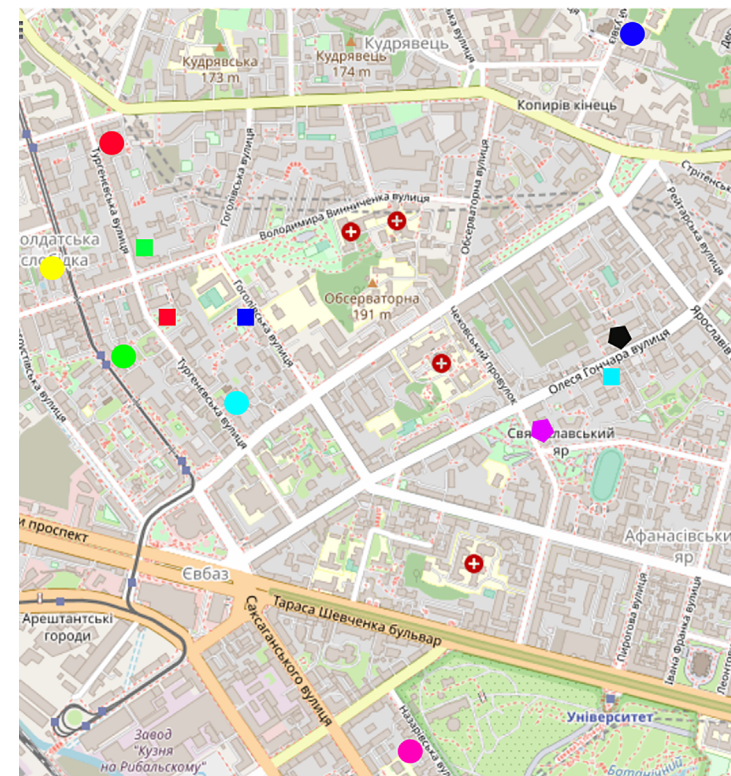
²³ Центральний державний історичний архів України, ф. 127, оп. 1078, спр. 3042.

²⁴ ЦДАГО, арк. 11.

²⁵ Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання, кн. 1, ч. 1: А–Л (Київ, 1999), 314.

Ольги (або Люсі, як її називали в родині) були Дмитро Донцов та Любов Олександрівна Яновська, вочевидь мати Валентини²³. Таке близьке родинне коло спростовує автобіографічні дані, які Валентина Радзимовська надала на слідстві в 1929 р.: «...родина була против мого обручення, і ті німецькі зв'язки, які були з нею, остаточно порвалися»²⁴. Імовірно, такі свідчення були спробою захистити сім'ю.

Любов Яновська остаточно переїхала до Києва одночасно з Валентиною — 1905-го. Згідно з довідниками «Весь Киев», родина Радзимовських мешкала в орендованих квартирах на вулицях Дмитрівській, 51 (1909), Іванівській (Тургенівській), 80 (1910), Дмитрівській, 44 (1911), Іванівській, 18 (1912), Назаріївській, 15 (1913–1914), Вознесенському узвозі, 18 (1915), Столипінській, 30 (1916). Дмитро Донцов також згадував про їхнє помешкання на вул. Дмитрівській у 1905–1907 рр. Любов Яновська в 1910 р. орендувала житло на вул. Іванівській, 42 (у кількох кварталах від родини доньки), у 1911 — на Іванівській, 56 (за 250 метрів), у 1912 — на Мало-Володимирській (Столипінській), 45 (трохи подалі, майже півтора кілометри), у 1915 — на Гоголівській, 27 (теж далеченько від Вознесенського узвозу). Згідно з довідником 1916 р., Л. Яновська була членкинею Жіночого товариства, однак адреси її не наведено. Можливо, вона вже переїхала разом із донькою до помешкання на вул. Столипінській, 30 (нині — Олеся Гончара), як зазначено у «Зводі пам'яток історії та культури України»²⁵. Біографи

Мапа помешкань родини Радзимовської та Любові Яновської в Києві в 1909–1916 роках. Колами позначено помешкання Радзимовських, квадратами — помешкання Яновської, чорним п'ятикутником — їхню спільну з 1916 року квартиру № 1 на вулиці Олеся Гончара, 30. Жовтим позначено помешкання 1909 року, червоним — 1910, зеленим — 1911, блакитним — 1912, маджентою — 1913–1914, синім — 1915, фіолетовим п'ятикутником — будівлю Вищих жіночих курсів (основа мапи: OpenStreetMap, © OpenStreetMap contributors)

²⁶ Донцов, «Пам'яті В. В. Радзимовської».

²⁷ Розгін, Валентина Радзимовська, 42.

²⁸ Balinsky, *Memoirs*, 18.

²⁹ Довжик, «Життєвий шлях», 101–102.

³⁰ Там само, 102.

³¹ Державний архів міста Києва (ДАК), ф. Р-352, оп. 5, спр. 1381, арк. 4.

³² *Весь Киев: адресная и справочная книга* (Київ: Типографія 1-й Київської артели Печатного дела, 1915), 699.

Яновської повідомляли, що з 1916 р. вона хворіла, тож, напевно, переїхала ближче до родини доньки. З-поміж гостей квартир Яновської та Радзимовських Д. Донцов згадує педагога Володимира Науменка, фольклориста Василя Степаненка, фізика Олександра Яницького (був одружений із сестрою Івана Радзимовського Ольгою, а також Пішанського-«Михлю» — особу цієї людини нині не встановлено²⁶.

Якщо з матір'ю Радзимовська явно підтримувала стосунки, то, за свідченням Б. Балінського, родина Валентини та Івана не була міцною. Хоча І. Розгон згадує цитату з листа Василя Плюща, який називає В. Радзимовську «чарівною жінкою, яка поєднувала в собі і видатного вченого... і зразкову дружину»²⁷. Борис Балінський називає свою тітку «гарячою брюнеткою, яка мала за життя багато коханців». Зокрема, за його словами, коханцем Валентини був її кузен Костянтин Миколайович Зайкевич, який певний час мешкав із подружжям в одній квартирі. Вочевидь Іван не витримав такого життя й згодом, коли діти підросли, подружжя розлучилося. Іван одружився вдруге з колегою-вчителькою на прізвище Сайкова²⁸. Проте перший період подружнього життя був порівняно мирним. Дмитро Донцов згадував, як Іван і Валентина разом визволяли його з київської в'язниці та відправляли за кордон 1907 р.²⁹

У 1906 році Радзимовська вступила на Київські вищі жіночі курси, 1907-го перевелася на щойно відкрите у цьому закладі медичне відділення. Курси вона закінчила 1912-го, а 1913 р. склала іспити на ступінь лікаря³⁰. Того ж року відвідала 5-й з'їзд російських терапевтів у Петербурзі, головою якого був обраний киянин Феофіл Яновський. Цікаво, що з'їзд завершував роботу 21 грудня і того ж дня розпочинався з'їзд із боротьби з сухотами. Тож можна припустити, що цей захід Валентина також змогла відвідати, адже тема туберкульозу стала однією з головних у її науковій і лікарській діяльності. В анкеті 1923 р. вона зазначила, що з 1915-го працювала асистенткою фізіологічної хімії (24 практичні заняття) на Вищих жіночих медичних курсах, а з 1916 р. — старшою асистенткою кафедри фізіологічної хімії в Київському університеті й викладачкою фізіології Фребелівського педагогічного інституту³¹. У цей час у педінституті працювала видатна діячка у галузі ранньої дитячої педагогіки та піонерка українського фемінізму Софія Русова. Імовірно, саме звідси почався інтерес молодій Валентині до проблем фізіології та педагогіки раннього дитинства, і зрештою вона стала провідною фахівчицею з педології в Києві у 1920-ті. У 1915 році ім'я Валентини Радзимовської з'явилося у переліку близько 60 лікарів Києва³². Вочевидь, вона займалася приватною практикою, зокрема тому, що потребувала фінансів для життя.

У 1914 році розпочалася Перша світова війна. Російська імперія однією із перших вступила у збройний конфлікт. Було оголошено масову мобілізацію. На фронт ешелон за ешелон

³³ Balinsky, *Memoirs*, 18.

³⁴ *Нова Рада* 24 (27 травня) (1917): 1.

³⁵ Там само 67 (18 червня) (1917): 2.

³⁶ Там само 145 (24 вересня) (1917): 2.

³⁷ *Народня воля* 3 (16 березня) (1918).

³⁸ *Нова Рада* 46 (31 березня) (1918): 2–3.

відправлялися солдати. Невдовзі у зворотному напрямку поїхали поранені. Міста заповнили солдати, які перебували на лікуванні або ж дістали суттєві травми і не могли повернутися на військову службу.

Громадськість миттєво зреагувала на цю ситуацію. Було створено різноманітні товариства допомоги постраждалим від війни, біженцям, сиротам, «солдаткам». Часто в таких громадських ініціативах брали участь шпиталі. Можемо припустити, що Валентина Радзимовська також долучилася до цих процесів. Іван Розгін наводить фотографію 1915 р., де її зображено серед поранених солдатів.

Підростали діти, які 1917 р. мали піти до гімназії, зокрема Євген — до української гімназії Володимира Науменка. Борис Балінський розповідав, що в домі Валентини та Івана розмовляли українською мовою, на відміну від інших гілок родини Радзимовських, де в побуті була російська³³.

У 1917 році розпочався тривалий революційний період. Алла Довжик пише про В. Радзимовську: «Активної участі у політичному житті не брала, продовжувала свою наукову працю, хоча не могла бути пасивною та цілком відстороненою від політичних подій». Проте документи та спогади сучасників, на думку автора цієї статті, окреслюють іншу картину. В тогочасних газетах її ім'я згадували кілька разів. Зокрема, 25 травня 1917 р. газета «Нова Рада» повідомила, що завершилася підготовка до створення Українського жіночого союзу (УЖС), а до його ради обрано зокрема й Валентину Радзимовську³⁴. 18 червня один із мітингів УЖС, присвячений виборам до міської думи, проходив у 6-й аудиторії університету³⁵; цілком імовірно, що до його організації залучали працівницю університету В. Радзимовську. Її мати Любов Яновська стала членкинею Центральної Ради, а 31-річна Валентина балотувалася до складу Київської міської думи за № 12 у списку блоку УРСДРП та УПСР. Вочевидь, номер у списку мала непрохідний, оскільки серед думської фракції цієї партії її імені не було. У газеті «Нова Рада» повідомляли, що 19 вересня 1917 р. було проведено чергові збори Київської міської української ради, на яких новим її головою обрали історика й дипломата Костя Лоського, а заступниками (товаришами) голови — В. Радзимовську, науковця і політика Валентина Садовського, військовика Льва Гана³⁶. Тоді ж Валентину Василівну призначили представницею ради на з'їзді Товариства «Просвіта». Ця рада намагалася протистояти спробам міської думи гальмувати українізацію шкіл та інших аспектів міського життя³⁷. 27 березня 1918 р. Радзимовську обрали головою Київської міської української ради, її заступником став такий собі Ільїн³⁸. Невідомо, як довго працювала рада й Радзимовська на її чолі: уже 29–30 квітня відбувся «гетьманський переворот». За спогадами Д. Донцова, Валентина Василівна сприйняла його вкрай негативно.

³⁹ Донцов, «Пам'яті В. В. Радзимовської».

⁴⁰ Коротку біографію Лідії Струтинської-Садовської можна прочитати в некролозі: С. Нагірна, «Над могилою Лідії Садовської», *Наше життя* 12 (1, січень) (1955): 10–11.

⁴¹ Balinsky, *Memoirs*, 50.

⁴² Д. Донцов, *Рік 1918* (Мюнхен, 1954), 91–92.

Імовірно, після цієї події припинилася її публічна політична діяльність, хоча громадську активність вона навряд чи полишила. Д. Донцов повідомляв, що в її квартирі на Столипінській, 30 у 1918 р. можна було зустріти «В. і Ю. Яновських, братів Вілі, В. Садовського з дружиною, С. Петлюру, Костя Лоського та його сина Ігоря, сестру П. Крата, родину Івана Василевича, Балинських»³⁹. Зважаючи на те, що Д. Донцов з'явився у Києві десь у березні 1918 р., мова йде переважно про період Української держави. Балинські були переважно аполітичними, як і більша частина родичів Івана Радзимовського. А от брати Василь та Юрій Яновські були громадськими діячами. Військовик Юрій невдовзі емігрував з України, а інженер Василь залишився на Полтавщині, де його заарештували й розстріляли 1938 р. (долі їхні майже не вивчені). Натомість імена українських соціал-демократів Симона Петлюри, міністра судових справ і члена Центральної Ради Валентина Садовського і його дружини Лідії⁴⁰, уже згаданого Костя Лоського і його сина Ігоря, учасника бою під Крутами, промовисті: це були не лише активні, а й опозиційні до Павла Скоропадського політики, зокрема С. Петлюра деякий час перебував під арештом за Гетьманату. Сам Д. Донцов більшу частину періоду був наближений до П. Скоропадського й обіймав посаду керівника Української телеграфічної агенції. Сестра випускника Лубенської гімназії українського соціал-демократа Павла Крата Олександра Палієнко, імовірно, теж була залучена до політичної діяльності. Отже, упродовж 1918 р. оселя В. Радзимовської була осередком, де збиралися політичні діячі.

Ще одним свідченням ролі Радзимовської у київській політиці є така історія. Борис Балинський згадує, що за регулярних змін влади в Києві політично активні громадяни, певна річ, боялися нічних арештів і погромів, а тому часто намагалися ночувати в знайомих. Одного дня на квартирі Івана Балинського в Колегії Павла Галагана (вул. Фундуклеївська — нині Богдана Хмельницького, 9, кв. 3) заночували колишній прем'єр-міністр уряду гетьмана Скоропадського професор Микола Василенко та Дмитро Донцов⁴¹. Останнього привела саме Валентина Радзимовська, адже в її квартирі перебувати було небезпечно. Борис Балинський дивується, що «кадет» Василенко й «націоналіст» Донцов «поводилися доволі дружньо», хоча з огляду на те, що вони разом нещодавно працювали в уряді Скоропадського, гострого конфлікту між ними й не мало бути. Можливо, ця історія не є цілком достовірною (все-таки Борисові тоді було 13 років, а спогади він писав років на 60 пізніше). У своєму щоденнику за 1918 р. Донцов згадував, що «останню ніч, перед вступом війська Директорії до Києва, ночував... в одного українця, професора з Колегії Галагана. Спав в одній кімнаті з якимсь, як пізніше виявилось, добровольцем»⁴². Відтак Донцов мав зустрічі у кафе неподалік, почув постріли й повернувся до квартири Балинських. Можливо, саме тоді він і зустрів Василенка. Донцов змушений був переховуватися, адже, за чутками, його мали заарештувати

⁴³ Там само, 97, 126–127.

⁴⁴ Російсько-український медичний словник: матеріали до української медичної термінології, редакційна комісія: професор О. В. Корчак-Чепурківський (голова) [та інші]; упорядник д-р мед. М. А. Галин; Київський губерніяльний відділ охорони народного здоров'я, Підрозділ медичної та санітарної просвіти (Київ, 1920).

в контексті політики нового уряду Скоропадського щодо союзу з небільшовицькою Росією. Напевно, Радзимовській могла загрозувати небезпека від тих самих сил.

Дмитро Донцов писав у щоденнику, що о 10-й ранку 5 січня 1919 р. мав розмову упродовж години з полковником Євгеном Коновальцем, командиром Українських січових стрільців, у його кабінеті. А пізно вночі того ж дня у квартирі Валентини Радзимовської на вулиці Столипінській, 30 (нині — Олеся Гончара) відбулася таємна зустріч, яка могла змінити історію України. Дмитро Донцов із Володимиром Шеметом і Миколою Міхновським зустрічалися з Є. Коновальцем «при чорній каві». Мова йшла про організацію військового перевороту для протистояння більшовикам, які готували наступ зі сходу. Євген Коновалець мав низку сумнівів: чи підтримають ліві українські партії? чи не спровокує переворот росіян? як відреагує провінція, зокрема Полтавщина? Усі присутні дійшли висновку: переможе або більшовизм, або «тверда рука». Для здійснення замислу, на думку змовників, потрібно було усунути В. Винниченка (Д. Донцов у щоденнику називає його «Спіритус мовенс скрайнього (лівого) напрямку») та домовитися з Петлюрою («найбільш міродатною особою»). Підсумували традиційним українським: «нема з ким будувати державу»⁴³. І це сказали ті, хто пив каву на квартирі самої Валентини Радзимовської!

Є ще декілька неоднозначних повідомлень щодо громадської діяльності Валентини Радзимовської в цей період. Із посиланням на Я. Ганіткевича А. Довжик пише, що Радзимовська брала участь у підготовці першого російсько-українського медичного словника Мартирія Галіна. Словник цей вийшов 1920 року, а доктор Галін залишив Україну 1919-го. У передмові до словника зазначено⁴⁴, що для підготовки остаточної редакції видання до

Фото будинку на вулиці Олеся Гончара, 30-а, де мешкала Валентина Радзимовська. Імовірно, деякі вікна на другому поверсі належать квартирі № 1 (будинок зазнав ремонтів і перепланування). Автор фото — Alexostrov, ліцензія CC BY-SA 3.0, через Вікісховище

⁴⁵ В. Л. Онопрієнко і Т. О. Щербань, *Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві* (Київ: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008), 284–287; Інститут рукопису Національної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського, ф. X, спр. 32032, арк. 1–2.

⁴⁶ В. А. Короткий і В. І. Ульяновський, упоряд., *ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади*, кн. 2: Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського (Київ: Прайм, 2001), 17.

⁴⁷ Розгін, *Валентина Радзимовська*, 19.

⁴⁸ Згідно з некрологом («Посмертні згадки», *Наше життя жовтень* (1965): 12), Олена Користенська-Одрина народилася в Києві 1890 р., закінчила медичний факультет Київського університету (імовірно, традиційна помилка: насправді Жіночий медичний інститут), одружилася з Дмитром Одріною. Після смерті Дмитра від тифу 1919-го залишилася в УСРР, працювала в дитячій лікарні та в Бактеріологічному інституті. За другого шлюбу з інженером Черкаським народила сина Дмитра, проте вже 1934 р. подружжя заарештували й вислали з території України. Працювала лікаркою в Ялті, де її знову заарештували разом із чоловіком 1937 чи 1938 р. Т. Черкаського розстріляли, а Олені з сином вдалося врятуватися. Під час німецько-радянської війни виїхала на Захід, мешкала в Аугсбургу, а звідти після війни дісталася США, де померла в Філадельфії, після тривалої хвороби 4 серпня 1965 р.

друку було створено комісію Наркомздраву У. С. С. Ф. Р. (так у тексті) під керівництвом Овксентія Корчак-Чепурківського, у якій працювали Євген Черняхівський, Арсеній Старков, Григорій Писемський, Юрій Флорович Меленевський, Андрій Наумович Колесницький, Іван Андрійович Кореневич, О. Антоновська. Склад цієї комісії майже повністю збігався зі складом Термінологічної комісії Медичної секції Українського наукового товариства (УНТ). Немає свідчень, що Валентина Радзимовська брала участь у роботі УНТ (зокрема її імені немає у списку членів Медсекції⁴⁵). Також малоімовірно, на думку автора, є її участь у формуванні словника.

Ярослав Ганіткевич (а за ним і А. Довжик) пов'язує В. Радзимовську з іншими проектами О. Корчак-Чепурківського 1917–1918 рр.: організацією Всеукраїнської спілки лікарів і медичного факультету Українського державного університету. Знову-таки, документальних підтверджень цього наразі не маємо. Однак В. Радзимовська працювала в Університеті святого Володимира й була лікаркою з практикою, а також активісткою українського руху, тому гіпотетично таку взаємодію можна припустити й варто дослідити за архівними джерелами. Єдиний відомий приклад активності В. Радзимовської щодо університетських питань пов'язаний із Першим з'їздом представників вищих шкіл України, що відбувся 14–17 квітня 1918 року в Києві та був відзначений намаганнями російськомовної професури університетів захиститися від українізації, яку просувало Міністерство освіти УНР. На третьому засіданні З'їзду 15 квітня вона була присутня як гостя, тоді як її керівник Олексій Садовень був делегатом⁴⁶.

Іван Розгін також пише: «Спочатку працювала в одному з відділів Центральної ради, а пізніше в Міністерстві здоров'я, на чолі якого стояв д-р Д. Одріна»⁴⁷. Незрозуміло, про який саме відділ йшлося, адже немає документальних підтверджень, що В. Радзимовська працювала в міністерстві або інших органах управління медициною. Що ж до Дмитра Одрини, то в 1917–1918 рр. він займався переважно військово-санітарною справою, про долученість до якої В. Радзимовської інформації майже немає (окрім згаданої вище світлини 1915 р.), а міністром він став лише в червні 1919-го, коли Київ уже не був під контролем Директорії. Зауважимо, що в радянський період Валентина Радзимовська співпрацювала з вдовою Одрини Оленою Іванівною. 1928-го вийшла їхня спільна стаття в журналі «Українські Медичні Вісті», присвячена вимірюванню кислотності клітинного середовища, а 1936 р. — стаття в матеріалах конференції з алергії. Олена Одріна перебувала під наглядом ОДПУ/НКВС як дружина тоді вже Теофана Черкаського, іншого міністра урядів УНР, тому підтримка її від старшої колежанки була виявом сміливої позиції⁴⁸.

⁴⁹ Учень патофізіолога Пашутіна, заслужений професор кафедри медичної хімії, професор Жіночого медичного інституту, орденоносець, останній декан медичного факультету Університету святого Володимира, короткочасний ректор університету наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. Зважаючи на всі його заслуги, життя та діяльність Олексія Садовеня недостатньо досліджено. Невідомі й обставини його смерті в жовтні 1919 р., вже за радянської влади в Києві.

⁵⁰ ЦДАГОУ, арк. 12.

⁵¹ С. Русова, «Нарада по дошкільному вихованню», *Нова Рада* 112 (12.07) (1918): 1–2.

⁵² Balinsky, *Memoirs*, 51.

У цей період В. Радзимовська активно займалася не лише політично-громадською, а й науковою і освітньою діяльністю, зокрема 1918 р. здобула ступінь приват-доцента під керівництвом Олексія Садовеня в Університеті святого Володимира⁴⁹. Напряму її наукових досліджень невідомий, оскільки не виявлено жодної її наукової публікації цього періоду. Імовірно, це пов'язано з тим, що, як Валентина Василівна згадує в автобіографії 1929 р., професор важко хворів і всю роботу на кафедрі доводилося виконувати саме їй⁵⁰. В анкеті 1923 р. вона зазначила про свою участь у першій українській нараді з проблем дошкільного виховання 1918 р. Провідну роль на цьому заході відіграла її старша колежанка з Фребелівського інституту Софія Русова⁵¹.

Після смерті професора О. Садовеня молода дослідниця залишилася без підтримки наукового керівника, яка в усі часи є важливим аспектом наукової роботи. Невідомо, чи співпрацювала вона з наступним завідувачем кафедри – Анатолієм Ракочі, учнем Олексія Садовеня. Втім, постать професора Ракочі є ще менш висвітленою, ніж його вчителя. Можливо, це пов'язано з репресіями проти його сина, агронома Володимира Ракочі в 1930-х.

Борис Балінський описує цей період як дуже важкий для його сім'ї; без сумніву, він був таким і для родини Валентини Радзимовської. У 1919 році більшовики закрили всі приватні навчальні заклади, не працював університет, тож викладачам було скрутно. Рятувало родинне обійстя в Ірпені, яке купив свекор Василь Радзимовський ще до революції. Там був садок, город, продукти можна було виміняти в селян на побутові речі. Так виживала родина Балінських, певно щось подібне робили й у родині Радзимовських.

Улітку 1920 року стало зовсім скрутно, не було чим годувати дітей, тож Валентина виграла план. За свідченням Бориса Балінського, вона використала свої зв'язки в Українському Червоному хресті, щоб організувати літню колонію для дітей-сиріт у Ірпені. Директоркою колонії стала Єлизавета Балінська-Радзимовська (подруга Валентини ще з Вищих жіночих медичних курсів), учителями були Іван Радзимовський, Костюк і Антонович (з української школи), а Валентина Василівна була лікаркою. Окрім сиріт, до колонії влаштували дітей Радзимовської Євгена та Ольгу, а також Бориса і Сергія Балінських. Попри спалах кору та конфлікти між учителями (за словами Б. Балінського, Костюк звинувачував його матір у фінансових зловживаннях, а Антонович його підтримувала), колонія проіснувала успішно, а діти були нагодовані⁵².

У 1920 році замість Університету святого Володимира та Фребелівського інституту було створено Вищий інститут народної освіти ім. М. Драгоманова (ВІНО, з 1924 р. – Київський інститут народної освіти (КІНО)), а медичний факультет перетворили на Київську державну медичну академію, яку невдовзі перейменували на Київський медичний інститут (КМІ).

⁵³ Т. В. Янченко, *Педологія в Україні та зарубіжжі: теорія і практика: монографія* (Чернігів: Десна Поліграф, 2016), 202–204.

⁵⁴ ДАК, арк. 4.

⁵⁵ Науковий архів Національного університету «Киево-Могилянська академія», ф. № 11, оп. 2, спр. 109.

⁵⁶ Олексій Кронтовський був учнем київського професора Володимира Ліндемана й досяг великих успіхів у культивуванні живих клітин поза організмом тварини, що було необхідним для розуміння механізмів низки захворювань: тифу, вірусних хвороб, злоякісних пухлин.

Стару професуру більшовики вважали ненадійною, а тому відкрилися можливості для молоді приват-доцентки В. Радзимовської. Вона викладала фізіологію на факультетах професійної освіти та соціального виховання (спочатку — дошкільний факультет) ВІНО й була асистенткою на кафедрі медичної хімії КМІ. Як пише І. Розгін, у ті роки неможливо було відмовитися від «громадського навантаження», тому окрім викладання (8 годин лекцій і 24 години практичних занять) і наукової роботи вона виконувала обов'язки секретаря об'єднаної президії ВІНО й секретаря деканату дошкільного факультету.

У 1920 році колега В. Радзимовської з Фребелівського інституту Степан Ананьїн заснував у Києві Педологічний інститут й одразу ж запросив її працювати в ньому. Після перетворення інституту на Київську науково-дослідну кафедру педології в листопаді 1921 р. Радзимовська стала її секретарем і головою секції фізіології та гігієни дитинства. У 1923 році цю науково-дослідну кафедру було офіційно визнано кафедрою Головнауки Наркомпросу УСРР при ВІНО, а пізніше Валентина Радзимовська стала її головою⁵³. У такий спосіб було визнано її праці з фізіології дитинства 1920–1923 рр., серед яких найґрунтовнішою є монографія «Фізичний розвиток дітей України» 1923 р. За анкетною, що її Радзимовська заповнила 1923 року, вона була вже прозектором кафедри фізіологічної хімії в КМІ, а також читала курси лекцій з фізіології та анатоμο-фізіологічних основ дитинства у ВІНО⁵⁴.

Першою науковою публікацією Радзимовської, яку згадує І. Розгін, а також сама Валентина в анкеті, поданій до Українського технічно-господарського інституту в Мюнхені в 1945–1947 рр.⁵⁵, була стаття в харківському журналі «Врачебное дело» (№ 24–25 за 1922 р.) під назвою «О значении реакции среды для тканевых клеток, культивируемых вне организма». Втім, в анкеті 1923 р. вона зазначила про виступ у Медичній секції Всеукраїнської академії наук у 1921 р., присвячений близькій тематиці. В автобіографії, написаній під час слідства 1929 р., В. Радзимовська згадує про кілька виступів у Медичній секції, а також дві доповіді в Київському товаристві лікарів: одну було присвячено гемолітичній дії сапоніну, іншу — впливу рН на життєдіяльність живих тканин. Ці виступи було підготовлено завдяки співпраці з професором кафедри загальної патології КМІ і завідувачем відділу в Київському санітарно-бактеріологічному інституті Олексієм Антоніновичем Кронтовським⁵⁶. Професор запропонував В. Радзимовській тему для докторської дисертації: дослідити, як концентрація іонів водню в середовищі (іншими словами, кислотність) впливає на стан клітин і тканин. Щоб клітини виживали поза організмом, потрібно підтримувати дуже тонкий баланс у складі штучних рідких середовищ: контролювати концентрації поживних речовин, іонів, газів, захищати їх від бактерій та грибків (антибіотики ще не було винайдено), прибирати відходи життєдіяльності. Упродовж 1921–1924 рр. ці дослідження були основним заняттям Валентини

⁵⁷ В. Радзимовская, «К вопросу о степени устойчивости ткани молодого организма к изменению внешних условий существования», *Журнал раннего детства* 1 (1924).

⁵⁸ С. В. Мальцев, Л. З. Сафина и З. Р. Хабрахманова, «Выдающийся деятель отечественной педиатрии Е. М. Лепский (К 140-летию со дня рождения)», *Рос. вестн. перинатол. и педиатр.* 63 (5) (2018): 237–240.

⁵⁹ ЦДАГОУ, арк. 15.

⁶⁰ ДАК, арк. 2.

Василівни поза викладанням. На допитах вона переконувала слідчого, що окрім О. Кронтовського, його учениці та дружини Марії Яцимірської та професора Бронштейна вона майже нікого не бачила. Після занять у ВІНО та КМІ, що були розташовані на вулиці Володимирській, вона одразу вирушала до Бактеріологічного інституту у Протасовому Яру, 4. У тексті дисертації Радзимовська згадує, що вона поставила понад 50 серій дослідів, використавши загалом більше ніж 1200 чашок із культивованими клітинами кролика! Чашок Петрі та Габричевського в лабораторії було недостатньо, тому В. Радзимовська робила їх із денечь звичайних пляшок, шліфуючи власноруч їхні краї. Дати дослідів теж приголомшують, з огляду на соціальну ситуацію в Києві: квітень, червень, листопад 1921 р. У червні 1923 р. Валентина Василівна виступала на Всесоюзному з'їзді дитячих лікарів у Ленінграді, де її дослідження кислотності тканин молодого кролика високо оцінив казанський професор-педіатр Юхим Моїсейович Лепський⁵⁷ (до речі, уродженець українського Златополя, який навчався на медичному факультеті Київського університету, аж поки не був відрахований за участь у студентському страйку)⁵⁸.

У 1924 році в Комісії наукових ступенів Головна науки В. Радзимовська захистила дисертацію доктора фізіологічних наук. Рецензентами дисертації були видатні вчені: завідувач кафедри фізіології КМІ професор Василь Чаговець, академік Всеукраїнської академії наук (ВУАН) ботаник Олександр Фомін, а також терапевт і фтизіатр, улюблений лікар киян, професор кафедри факультетської терапії Феофіл Яновський. Усі вони підтримали дисертацію, частину результатів якої було опубліковано в англійському часописі «*Journal of Physiology*» та німецькому «*Biochemische Zeitschrift*». Здобувши науковий ступінь, В. Радзимовська посіла посаду професора фізіології і очолила фізіологічну лабораторію в КІНО. Вона також не полишала активних досліджень із педології, а з кінця 1925 р. керувала науково-дослідною кафедрою педології в КІНО. На допиті вона розповіла, що 1926 р. організувала дослідження з фізіології праці в майстернях учнів фабрично-заводської школи при заводі імені Петровського (нині — ліцей «Політехнік», вул. Б. Гаврилишина, 24)⁵⁹. За словами В. Радзимовської, це «відняло ½ року майже щоденної праці». Після захисту дисертації вона розпочала свої тривалі дослідження туберкульозу у співпраці з Феофілом Яновським та його клінікою. 1927 року в німецькому журналі вийшла її наукова праця про механізми залуження крові та періодичну активність шлунку — «*Die Alkalireserven des Blutes und die Periodische Tätigkeit des Verdauungsapparat*».

Від 24 жовтня 1926 р. до весни 1927-го В. Радзимовська перебувала на стажуванні в Німеччині від Головна науки⁶⁰.

Нікуди не поділося й «громадське навантаження». Вона була членом Бюро секції наукових співробітників профспілки Робос (робітників освіти) і регулярно брала участь у всіляких

⁶¹ ЦДАГОУ, арк. 16.

⁶² ДАК, арк. 1.

⁶³ ЦДАГОУ, арк. 17.

⁶⁴ Там само, арк. 7.

⁶⁵ Там само, арк. 18.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само, арк. 6, зв.

комісіях. Особливо важким завданням була організація святкування 10-річчя «жовтневої революції» науково-дослідними установами Києва у 1927 р. та видання бюлетеня на честь цієї дати: В. Радзимовську призначили головою організаційної комісії, у якій вона працювала впродовж двох місяців (разом із Ростиславом Заклинським, пізніше також репресованим)⁶¹. 16 березня 1927 р. подала заяву до керівництва Київського медичного інституту про звільнення з посади молодшого асистента кафедри фізіологічної хімії⁶², можливо, через перенавантаження. Також на слідстві вона стверджувала, що впродовж 1927–1929 рр. неодноразово зверталася до Головнауки з проханням звільнити її з посади голови науково-дослідної кафедри педології у КІНО, але весь час отримувала відмову⁶³. Почесна посада приносила їй лише 20 рублів на місяць⁶⁴.

На слідстві В. Радзимовська перелічувала й інші свої справи останніх років перед арештом. У 1928–1929 рр. вона підготувала два нові курси для студентів КІНО (на жаль, не уточнила, які саме). Приблизно в цей самий період вона зробила доповіді в Київському товаристві патологів: «Блокада ретикулярно-ендотеліальної системи при анафілаксії» та «Вплив на дихання живої тканини змін рН середовища» (точні дати невідомі, можливо, пов'язані з проведенням I Всесоюзного з'їзду патологів у Києві 1927 р.). 1929-го в Києві було організовано філію Всеукраїнського товариства фізіологів (заснованого в Харкові на чолі з Олександром Палладіним). Головою київської філії став Василь Чаговець, а його товаришами (заступниками) — Валентина Радзимовська й Георгій Лаврентійович Шкавера⁶⁵. Валентина Василівна встигла взяти участь лише в двох засіданнях президії товариства та у двох наукових засіданнях — відтак її арештували.

Варті окремої уваги відносини Валентини Радзимовської з ВУАН і зокрема її Медичною секцією. На допитах вона наполягала на тому, що «останні роки... не тільки [не] робила внесків, але не зачитувала в товаристві цьому і наукових доповідів»⁶⁶. Однак після перевиборів ради й голови секції головою став академік Данило Заболотний, а В. Радзимовська потрапила до ради, хоча, за її словами, на виборчому засіданні не була присутня. Вочевидь, із розгаданих нею намірів слідчого та з власної політичної оцінки навколишньої ситуації Валентина Василівна виснувала, що небезпека над нею нависла саме через зв'язки з Медсекцією ВУАН. Імовірно, вона мала рацію: за справою «Спілки визволення України» заарештували членів секції Володимира Підгаєцького, Володимира Удовенка, Аркадія Барбара, Олександра Черняхівського, Миколу Кудрицького, Антона Собкевича та ін. Однак під час допиту В. Радзимовська згадувала, що з академіком Овксентієм Корчак-Чепурківським вона спілкувалася з «приводу облаштування Мікробіологічного інституту Заболотного, який обладнати хімічними реагентами довелося мені за відсутності іншого спеціаліста»⁶⁷. Те саме пише І. Розгін зі слів сина

⁶⁸ Розгін, Валентина Радзимовська, 37.

⁶⁹ ЦДАГОУ, арк. 7, зв.

⁷⁰ Balinsky, *Memoirs*, 112.

⁷¹ ЦДАГОУ, арк. 6.

Валентини Євгена Радзимовського: «Академік Д. Заболотний запросив В. Радзимовську до співпраці в різних медичних установах УАН, в тому і у своєму Інституті. Вона стала його ближчим дорадником при організації Інституту Мікробіології при замовленню апаратури і різного обладнання для лабораторії із закордону. В приватному приміщенні В. Радзимовської склалися всі пляни і замовлення для Інституту Заболотного, починаючи від мікроскопів і клітками для досвідних тварин кінчаючи»⁶⁸. Отже, свої зв'язки з ВУАН В. Радзимовська заперечувала з політичних причин, адже чимало заарештованих у справі СВУ співпрацювали в рамках Академії.

Цікава суперечність є й між свідченнями В. Радзимовської на слідстві та спогадами Б. Балінського. У першому письмовому свідченні вона написала (російською): «Брак часу в мене призвів, природно, до того, що вдома в мене також ніхто не бував, ані великих, ані малих вечірок я вже кілька років у себе не влаштовувала. Частково через брак грошей, частково через затягнуте питання про кафедру фізіологічної хімії та пов'язану з цим невизначеність мого життя»⁶⁹. Натомість Б. Балінський розповів прямо протилежне, описуючи життя родини Валентини Василівни в період до 1931–1932 рр.: «Серед усіх родичів з мого боку родина Радзимовських, Люся й Євген, були для нас з Катєю найближчими й ми зустрічалися з ними доволі часто. Близнюки... народилися на день народження їхньої матері, отже цей день завжди відзначали з особливою помпою, і моя мати, я і Катя завжди були присутні. ...Завжди була розкішна їжа, навіть у найгірші післяреволюційні часи, з купою вина та горілки, а потім танці, ігри, співи. Було багато гостей на додаток до близьких родичів. Інші вечірки також проходили вдома в Радзимовських»⁷⁰. Вочевидь, можна довіряти словам Б. Балінського, адже ця традиція тривала ще з дореволюційних часів.

14 вересня 1929 р. співробітник ОДПУ Бренер заарештував Валентину Радзимовську вдома і здійснив обшук, свідками якого був професор Костянтин Миколайович Зайкевич, студент Іванович та представник домоуправління Стасюк⁷¹.

Слідство вели уповноважені Київського відділення ОДПУ Правдін, Щербина й Ленський. В архівній справі є постанова про звинувачення від 25 вересня 1929 р. в «участі в українській підпільній контрреволюційній організації». 26 вересня датовано перше наявне в справі письмове свідчення В. Радзимовської, яке, імовірно, вона написала у відповідь на висловлені в усній формі додаткові звинувачення за трьома окремими пунктами. По-перше, була підозра в належності до Союзу російського народу. Це звинувачення було настільки абсурдним, що пізніше слідчий викреслив його зі свідчень Валентини. По-друге, її звинувачували в належності до контрреволюційної української націоналістичної організації, що мала на меті скинути радянську владу. По-третє, їй закидали готовність виконувати вказівки та доручення

київських і німецьких контрреволюціонерів під час наукового відрядження до Німеччини. У своєму першому свідченні російською мовою 26 вересня Радзимовська на основі фактів, а також логічних умовиводів спростувала звинувачення. До справи підшито автобіографію професорки, написану українською мовою (без дати). В обох текстах підслідна стверджувала, що займалася науковою й педагогічною діяльністю на благо радянської держави, на контрреволюційну діяльність навіть не мала часу. Перший протокол допиту на одній сторінці, що зберігся в архівній справі, датовано 17 жовтня. Наступні додаткові письмові свідчення Радзимовська надала 14 листопада 1929 р. На цьому виклики, вочевидь, припинилися: слідчі вирішили тягнути час й тиснути на неї, тримаючи в неволі, можливо, в одиночній камері, про що пише І. Розгін.

Проте політичний досвід дався взнаки: 4 січня 1930 р. В. Радзимовська надіслала слідчому листа, в якому оголосила голодування. Цей метод активно використовували політв'язні за імперських часів, натомість у справах репресованих науковців таких заяв автору бачити не доводилося. На повідомленні про надсилання листа стоїть помітка від 8 січня: переконати її припинити голодування. Імовірно, якась зустріч зі слідчим відбулася, бо більше згадок про голодування немає, проте є наступний лист до слідчого Щербини від

Ф. № 90-а/орг. 15

У. С. Р. Р.

ДЕРЖАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ

Ордер № 4448

То справі.....

Дійсний на 1 доб.

Дано Вересня „14“ дня 1929 р.

Співробітникові Бресеру

на переведення туди та арешту

р. Радзимовської Валентини Василівни

на адресу вчл. Тершукі 30
поч. 1

Усім військовим і громадянським владам, а також громадянам Республіки належить давати всяку законну допомогу пред'явникові ордера при виконанні покладених доручень.

Начальник..... (органів)

Секретар Щербини

„Полтава-Подіграф“ № 37—651. 300x200.

Фото ордера на арешт Валентини Радзимовської

20 січня, в якому В. Радзимовська просить завершити слідство та звільнити її. Черговий допит 31 січня провів Ленський і отримав ті самі свідчення про невинуватість дослідниці. Наступний лист Валентини Василівни слідчому, цього разу Ленському, датовано 12 січня (12/І), але, ймовірно, написаний 12 лютого (12/ІІ): вона перелічує ті самі позиції, що й у попередніх свідченнях, а також заперечує наведені слідчим «викриття» з допитів інших членів контрреволюційної організації.

На аркушах 39-69 архівно-слідчої справи наведено витяги з допитів Миколи Павлушкова, Василя Дурдуківського, Володимира Підгаєцького, Василя Дем'янчука, Аркадія Барбара, Миколи Кудрицького, Сергія Єфремова, проведених як до арешту В. Радзимовської, так і під час її попереднього ув'язнення. Її звинувачували в тому, що вона належала до гуртка СВУ в Київському медінституті, була націоналістичною діячкою в КІНО, мала власний окремих гурток у рамках СВУ, а також їздила до Німеччини для зв'язку з «закордонною СВУ» (за всіма свідченнями — невдало в політичному сенсі; наведено досить грубі слова С. Єфремова на її адресу; невідомо, чи ці слова не вигадані під тиском). Усі ці закиди В. Радзимовська спростовувала. У справі є ще одне свідчення незламності та винахідливості Валентини Василівни. Така собі Ірина Павлівна Іванова 20 лютого 1930 р. переповіла розповідь ув'язненої Катерини Миланівни Піотровської, яка перебувала з В. Радзимовською в одній камері. Професорка була жінкою «очень умной, ловкой, более ли менее знающей и разбирающейся в юриспруденции». На допросах всегда старалась обаять следователя уверенным поведением, резким замечанием... Являлась... душой всей камеры и главной советчицей, как отвечать и как вести себя на допросах. Той же Пиотровской она посоветывала заявить протест по поводу показаний, объяснила разницу в выражениях, говорила о том, что каждую вещь при умении можно представить в желательном освещении, сказала так же, что как средством достижения чего-нибудь может быть объявление голодовки». Іванова зі слів Піотровської характеризує В. Радзимовську так само, як і чимало сучасників: людина вкрай енергійна, яка не дає себе образити. У камері були й інші в'язні, яким Валентина теж давала поради⁷². Звичайно, і на це викриття Радзимовська написала слідчому листа на чотирьох сторінках, де все заперечувала.

На початку березня 1930 р. В. Радзимовська знову надіслала листа Ленському: зазначила, що днем раніше її перевели до загальної камери, де вона змогла ознайомитися зі справою СВУ, і в яскравих формулюваннях знову заперечила свою причетність. А далі сталося неочікуване. 29 березня слідчий підписав постанову про звільнення науковиці з в'язниці. 26 травня прокурор остаточно закриття справу. Іван Розгін повідомляє, вочевидь, чутки, що ходили між сучасниками: ніби звільнення було пов'язане з втручанням педагога Івана Соколянського, одного з трьох членів спеціальної колегії Верховного Суду УСРР на процесі.

⁷³ Л. О. Крупник, «Роль адвокатів на судовому процесі “Спілки визволення України”», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 30 (2017): 69–81.

⁷⁴ Труды Четвертого всесоюзного съезда зоологов, анатомов и гистологов в Киеве, 6–12 мая, 1930 г. Список докладов и тезисы (Киев; Харьков, 1931), 371.

⁷⁵ Бюлетень Київського Туберкульозного інституту (1931).

Соколянський викладав у ВІНО психологію, був членом кафедри педології у 1920–1923 рр. і, безумовно, був добре знайомий із В. Радзимовською. Однак треба зважати на той факт, що на момент початку процесу в Харкові 9 березня⁷³ Валентина Василівна не дала проти себе жодних свідчень, тому в організаторів публічного суду не було мотивів демонструвати суспільству непокірну підсудну.

Ледве оговтавшись після шести з половиною місяців тюрми, Валентина Радзимовська поринула в наукову діяльність. Іван Розгін пише, що «за якийсь час вдалося їй відновитися на майже всіх посадах, які вона посідала перед ув'язненням», натомість А. Довжик зазначає: «...звільнившись із ув'язнення, Валентина Радзимовська зіштовхнулася з тим, що їй відмовляли у відновленні на роботі з “незалежних обставин”». Як же було насправді?

Кандидатка історичних наук Олена Ляпіна повідомила автору, що й у 1930 р. Радзимовська продовжувала працювати в КІНО, аж до його розділення на Інститут професійної освіти, Фізико-хіміко-математичний інститут та Інститут соціального виховання, а потім викладала в останньому до 1932 р. Відомо також, що в Києві 6–12 травня 1930 р. відбувся 4-й Все-союзний з'їзд анатомів, гістологів і зоологів⁷⁴ — найбільший у той час конгрес із біологічних наук, який відвідали майже тисяча дослідників і дослідниць. Ім'я Валентини Радзимовської як професора ІНО зазначено в переліку делегатів конгресу, що свідчить про її відвідування засідань з'їзду (фактично через кілька тижнів після звільнення з ДОПР!), а також про збереження посади в Інституті народної освіти принаймні на травень 1930 р.

Інша ситуація сталася з науково-дослідною кафедрою педології. Після арешту В. Радзимовської кафедру очолив Йосип Селіханович, а вже впродовж 1930 р. кафедру було ліквідовано, як і інші аналогічні кафедри Головнауки. Вочевидь, єдиним місцем, звідки В. Радзимовську звільнили негайно й безповоротно, був Київський медичний інститут, хоча й це потребує перевірки.

Наприкінці 1930 або на початку 1931 р. В. Радзимовська перейшла на посаду завідувачки експериментального відділу Туберкульозного інституту, також у Протасовому Яру. Інститут очолював Юрій Богменко, колишній директор туберкульозного санаторію в київському передмісті Пуща-Водиця. Науковими дослідженнями керував відомий лікар і дослідник Ной Морозовський. Тематику досліджень В. Радзимовської окреслюють публікації в «Бюлетені Київського Туберкульозного інституту»: вона досліджувала зміни крові хворих на туберкульоз у санаторіях у Пущі-Водиці та Сосновці (поблизу Черкас), вивчала зміни обміну речовин у пацієнтів, що одужують, аналізувала вплив кліматичних факторів на стан їхнього здоров'я⁷⁵. На 1-му Всеукраїнському туберкульозному з'їзді в Одесі 1934-го В. Радзимовська була в складі Комітету з'їзду, робила дві доповіді й виступала в одній заздалегідь підготовленій

⁷⁶ Ю. І. Фещенко, В. М. Мельник і Л. В. Ареф'єва, «90 років в ім'я життя. До ювілею Державної установи “Національний інститут фтизіатрії і пульмонології ім. Ф. Г. Яновського НАМН України”», *Укр. пульмонол. журн.* 3 (2012): 5, 14, 15.

⁷⁷ О. Є. Юрик, «Становлення та розвиток неврології в Києві», *Международ. неврол. журн.* 2 (80) (2016): 176–182.

⁷⁸ Ф. Н. Серков, *Даниил Семенович Воронцов* (Київ: Наукова думка, 1986), 65.

⁷⁹ В. Радзимовская и И. Сливко, «К вопросу о патогенезе эпилептического приступа», *Вопросы психиатрии* VII (1936): 67.

дискусії. На жаль, у ювілейних публікаціях⁷⁶ Інституту фтизіатрії та пульмонології ім. Ф. Г. Яновського НАМН України про діяльність Валентини Радзимовської дотепер не згадують. Є сподівання, що радянська облуда спаде й до 100-ліття створення інституту, що відзначатимуть 2022 року, про її науковий внесок буде згадано на відповідному науковому рівні.

Чи мала Валентина Радзимовська інші посади в Києві в період 1930–1941 рр.? Іван Розгін навів інформацію, яка стала джерелом для всіх наступних дослідників життєпису дослідниці: «...обставини примушували В. Радзимовську... очолювати в різні часи відділи фізіології в науково-дослідних інститутах; наприклад, в Туберкульозному інституті, Інституті ортопедії та травматології, Інституті психіатрії і невропатології, Інституті клінічної фізіології Академії наук, Науково-дослідчій кафедрі педології». Про кафедру педології та Туберкульозний інститут вище вже згадано, а що ж інші? Із наукових публікацій В. Радзимовської відомо, що в Інституті ортопедії та травматології вона з колегами проводила дослідження з пацієнтами клініки. Дослідники історії цього інституту не зазначають про окремий відділ на чолі з Валентиною Василівною, тому тут потрібне спеціальне вивчення. «Інститут психіатрії і невропатології» — це, вочевидь, Київський психоневрологічний інститут, що діяв у 1927–1950 рр., а потім був реорганізований у Інститут нейрохірургії (нині — зараз імені А. Ромоданова НАМН України). У ньому була лабораторія «з вивчення фізіології нервової системи»⁷⁷, або, за даними П. Серкова, «експериментальна лабораторія», яка займалася експериментальною епілепсією (у 1935–1939 рр. її очолював Данило Воронцов, у 1939–1941 рр. він був науковим консультантом)⁷⁸. Про посади В. Радзимовської в цьому інституті нічого не відомо. Однак у 1936–1937 рр. вийшло принаймні шість її наукових праць, присвячених патології нервової системи, більшість — у співавторстві зі співробітниками Психоневрологічного інституту. Одну з праць присвячено саме патогенезу епілепсії⁷⁹.

Усі зусилля автора з пошуку слідів діяльності Радзимовської в Інституті клінічної фізіології АН УРСР наразі не мали успіху. У великій базі опублікованих документів співробітників цього інституту ім'я В. Радзимовської жодного разу не виринуло. Тому є малоюмовірним, що вона мала посаду в Інституті клінічної фізіології. Натомість у наукових працях В. Радзимовської згадано «фізіологічну лабораторію Київського педагогічного інституту», отже є сенс дослідити її можливі наукові афіліації в цьому закладі.

В особистому житті Валентини Василівни у 1937–1938 рр. сталося два потрясіння. Це був важкий час для багатьох київських інтелектуалів через чергову хвилю репресій, що добивали тих, хто врятувався під час попередніх масових арештів. 25 листопада 1937 р. заарештували її старшого брата Василя Яновського, 1883 року народження, який працював у Лубнах

⁸⁰ Яновський Василь Васильович, запис № 170993, Національний банк репресованих.

⁸¹ Balinsky, *Memoirs*, 152–153.

⁸² Там само, 98–99.

⁸³ С. В. Воловник и Н. В. Крылов, *Мелітопольський пединститут: сторони історії* (Мелітополь: Изд. дом Мелітоп. городс. типографії, 2014), 75–76.

⁸⁴ Balinsky, *Memoirs*, 201–202, 209.

інженером на заводі. 29 січня 1938 р. його засудили рішенням Особливої наради при НКВС СРСР, а 25 березня розстріляли⁸⁰.

Близько 1937 р., за спогадами Бориса Балінського, родина Радзимовської зазнала ще однієї втрати: помер цивільний чоловік Валентини Василівни Костянтин Зайкевич, який страждав на м'язову слабкість і в останній період життя дуже швидко втратив рухливість⁸¹. Біолог Балінський розглядав хворобу як один із варіантів спадкової м'язової дистрофії, проте В. Радзимовська та її близькі вважали недугу наслідком родинної трагедії, що сталася наприкінці 1920-х. Тоді Зайкевич мав пасинка Петра (Б. Балінський невпевнено пригадує ім'я), віком років 16–17, а в того був приятель Вадик — пасинок Ольги Радзимовської, сестри Івана Радзимовського. Коли нікого не було вдома, Вадик прийшов грати з Петром у шахи, залишився на ніч, а потім убив Петра молотком і пограбував разом зі спільницею квартиру. Подія, звісно, приголомшила родину. Можливо, що симптоми хвороби Зайкевича почали прогресувати внаслідок цієї психічної травми⁸². Існує також чимало нейродегенеративних хвороб, які спричиняють втрату рухливості й не є однозначно спадковими, найвідоміша з яких — бічний аміотрофічний склероз. Так чи так, сумні події в родинному колі явно не сприяли нормальному самопочуттю В. Радзимовської.

У 1939 році Радзимовська обійняла посаду професора фізіології за сумісництвом у Мелітопольському державному педагогічному інституті. (До слова, про її діяльність немає жодних даних на сайті теперішнього Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, а в праці з історії інституту⁸³ наведено лише коротку довідку.) У травні 1940 р. працівник Мелітопольського районного управління НКВС сержант держбезпеки Секарев надіслав запит на ознайомлення з архівно-слідчою справою В. Радзимовської 1929–1930 рр. Ще раніше, у березні того ж року хтось із Другого відділу УДБ НКВС УРСР нерозбірливим почерком заповнював вимогу на видання справи. Схоже, готувалося продовження переслідувань, але через невідомі причини небезпека оминула професорку.

Наприкінці літа 1941 р. Б. Балінський приїхав до Харкова з Криму й зустрівся там з усією родиною Радзимовських: Валентиною, дітьми Євгеном і Ольгою та невісткою Тетяною. 24–25 жовтня німці зайняли місто. У листопаді чи грудні Б. Балінський, його дружина Катерина Сингаєвська, син Іван, співробітник Віктор Брунст і Валентина Радзимовська дісталися Києва (добирались на вантажівках, потягах і пішки)⁸⁴.

Діяльність В. Радзимовської в Києві у цей період залишається невивченою. Повідомлення І. Розгона про її участь у всіх можливих спробах відновити освітні й дослідницькі установи за німецької окупаційної адміністрації цілком відповідає діяльній натурі професорки. Однак

⁸⁵ “Piper City Church Resettles Refugee Family From the Ukraine”, *The Paxton Record* November 2 (1950): 9.

⁸⁶ Д. Малаков, «Згадка про трьохсот киян з 1942 року: [про долю митців та науковців, які залишилися в окупованому Києві]», *Київська старовина* 5 (2000): 76–95.

⁸⁷ С. Парфанович, «Лікарки на службі народньому здоров'ю», *Лікарський вісник* 1 (5) (1955): 25–32.

навіть у 1968 р., переписуючись з Іваном Розгоном, родина Радзимовських у США могла зберігати таємниці, щоб не виглядати колаборантами. Ба більше, після еміграції до США у 1950 р. вони вигадали й опублікували в місцевій газеті легенду, щоб уникнути підозр у будь-якій співпраці з гітлерівцями⁸⁵. Нібито німці захопили їх у Києві, де вони голодували, відправили потягом на важкі роботи до Німеччини, однак львівські друзі звільнили їх і заховали в карпатському селі, де вони заробляли на життя приготуванням пиріжків. Звідти вони дісталися Братислави, а відтак Мюнхена, де Валентина працювала лікаркою. Ця історія не є цілком вигаданою (вони справді були в карпатському селі 1944 р. і працювали в Братиславі й Мюнхені наприкінці війни), однак деталі сильно змінено. Тому стверджувати щось напевно щодо життя Валентини Радзимовської в окупації можна, лише спираючись на документи.

Один із таких документів свідчить, що в січні–березні 1942 р. Валентина Радзимовська працювала в Комісії українських громадських і культурних діячів при відділі суспільної опіки Київської міської управи. Пізніше її ввели до комісії як представницю Київського університету. При цьому ім'я Радзимовської є й серед тих, хто потребував допомоги цієї комісії: «57 р., професор університету, фізіології та медичного інституту, 53 наукові праці, була в полоні 8 місяців»⁸⁶.

Коли німці відступали з Києва, Радзимовська переїхала до Львова, де короткий час працювала на медичних курсах, створених на місці Львівського університету. Згодом зі Львова дісталася Братислави, де вимушена була заробляти гроші медичною практикою. Звідти переїхала до Мюнхена, де після війни викладала в Університеті адміністрації ООН (UNRRA) й в Українському господарсько-технічному університеті. Від 1950-го і до своєї смерті 22 грудня 1953 р. мешкала в США в родині сина Євгена.

У середині 1950-х ім'я Валентини Радзимовської знову виринуло в київських архівах: було створено дві картки про неї як «неблагонадійну мешканку Києва». В одній було згадано про те, що вона балотувалася до Київської міської думи 1917 р. від блоку УРСДРП та УПСР. У другій їй у провину ставили клопотання про видання закордонного паспорта 1925 р.

Наукові публікації Валентини Радзимовської потребують окремого дослідження — в системі координат історії науки, а не біографічних студій. Окремо потрібно вивчити й учнів видатної дослідниці в галузі фізіології та біохімії. У літературі вже були спроби окреслити її школу, однак їх варто переглянути критично. Зокрема Софія Парфанович стверджувала⁸⁷, що до школи В. Радзимовська, «відкиля вийшло багато лікарів і вчених... підбирала... головно жінок». Глава у книжці Ярослава Ганіткевича має назву «Валентина Радзимовська — засновник української школи фізіологів та біохіміків», однак серед її учнів окремо згадано

⁸⁸ Ганіткевич, Українські лікарі-вчені, 172.

⁸⁹ Павло Пундій, «У світлу пам'ять проф. д-ра Василя Плюща», *Визвольний шлях* 12 (465) (1986): 1501–1516.

⁹⁰ Balinsky, *Memoirs*, 112.

⁹¹ М. Т. Клименко, «Драбкіна Рахіль Йосипівна», в *Енциклопедія Сучасної України*: електронна версія [онлайн], гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ (Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2008).

⁹² А. Довжик, «Жінки — викладачі педагогічних і мистецьких вишів Києва у 1920-ті роки», *Київські історичні студії* 2 (5) (2017): 53–63.

⁹³ М. І. Щербань, «Актинометрія», в *Енциклопедія Сучасної України*: електронна версія [онлайн], гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ (Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001).

лише Андрія Ємченка, першого завідувача кафедри фізіології у відновленому Київському державному університеті, а про інших співавторів наукових статей зауважено побіжно: «не менше 30 наукових працівників» школи Радзимовської⁸⁸. Потрібно зазначити, що професор Кронтовський і його учениця (і дружина) Марія Яцимірська не були її учнями. Як і Вадим Іванов, Анатолій Зюков та Іван Базилевич, учні відомого терапевта Феофіла Яновського, неврологи Веніамін Бедер і Віра Михайлівна Слонімска, які з Радзимовською лише співпрацювали.

У свідченнях під час слідства В. Радзимовська називала своїм колом на кафедрі фізіології КІНО асистентку Софію Михайлівну Плотнікову, аспірантку Есфір Д. Відро, секретаря кафедри Миколенко (Миколенка?). Плотнікова, за словами професорки, мала білоруське походження і працювала також на кафедрі педології. Низку спільних публікацій із В. Радзимовською мали С. Плотнікова й Е. Відро. Учнями Валентини Василівни були безумовно згадані вище Олена Одринка й Андрій Ємченко, сестра чоловіка й подруга Єлизавета Балінська-Радзимовська, відомий фтизіатр Василь Плющ, який, за спогадами Б. Балінського, ще й був деякий час другим чоловіком доньки Ольги Радзимовської⁸⁹. (Шлюб був нетривалий, Плющ захворів у лікарні на туберкульоз і заразив ним дружину, яка дістала суттєве ушкодження легень, що дошкуляло їй залишок життя⁹⁰.) Імовірно, до наукової школи В. Радзимовської належала Рахіль Драбкіна, яка до 1930 р. працювала в Київському санітарно-бактеріологічному інституті, а потім — у Туберкульозному⁹¹. Потребує дослідження багаторічна співпраця В. Радзимовської з Ольгою Нілівною Нічкевич-Половко, викладачкою креслення в ВІНО, геофізикинею, співробітницею Комісії для досліджень питань геофізики ВУАН, кандидаткою фізико-математичних наук, старшою науковою співробітницею відділу геохімії, членкинею Вченої ради Інституту геологічних наук АН УРСР⁹², дослідницею в галузі актинометрії⁹³, одруженою з геофізиком Іваном Половком. Серед учасників 4-го з'їзду анатомів, гістологів і зоологів у травні 1930 р. в Києві окрім В. Радзимовської та С. Плотнікової був також аспірант кафедри педології і фізіолог Василь Іванович Дьомін. У 1938–1946 рр. він працював у відділі біохімії гормонів Інституту біохімії, а під час нацистської окупації Києва — в окупаційному Інституті тваринництва. На початку 1960-х В. Дьомін був доцентом кафедри клінічної біохімії в Київському інституті вдосконалення лікарів (нині — Національний університет охорони здоров'я ім. П. Л. Шупика). Імовірно, що педологія, фізіологія і біохімія в його науковій біографії — саме зі школи В. Радзимовської.

Треба зауважити, що Валентина Василівна, всупереч тогочасним традиціям, публікувала чимало наукових статей не одноосібно, а в співавторстві. Це сприяло кар'єрному зростанню

її молодших співробітників. Я. Ганіткевич наводить низку представників її школи: М. Кострак, К. Крижановська, Кросовицька, Е. Кучерова, Д. Огородник, Райман, Ю. Г. Рузинов, І. М. Сливко, П. Таркановський, Й. І. Уманський, В. Фоломіна, В. Цвет, З. Ю. Чернишова, В. І. Чернявська, Б. Юбкевич, Н. Юр'єва (орфографію виправлено за бібліографією Радзимовської автором). Наукові зв'язки В. Радзимовської з цими науковцями ще потрібно дослідити. Цілком можливо, що їхні біографії додадуть нові деталі до життєпису Валентини Василівни. Учні В. Радзимовської також треба шукати серед учасників семінару підвищеного типу з фізіології при КІНО, який вона вела, а також в архівних матеріалах науково-дослідної кафедри педології, які здебільшого були недоступні автору цього дослідження.

Отже, перед нами вимальовується портрет Валентини Радзимовської: не лише визначної дослідниці світового рівня у сфері біомедицини, чудової викладачки та невтомної організаторки науки, а й громадської активістки, ризикової політичної діячки, яка в моменти політичних криз, революцій і переслідувань мислила тверезо, діяла згідно зі своїми переконаннями й не дозволяла скривдити себе і своїх близьких. Вона була не «кабінетною вченою», непристосованою до життя, не жертвою обставин — вона була активною громадянкою, яка постійно працювала для конструктивної зміни середовища навколо себе. У сучасному українському суспільстві побутує думка, що політика — «справа брудна», що чесним і професійним людям там не місце. Біографія Валентини Радзимовської свідчить про інше. Під час постійної боротьби за життя, де потрібні хитрість і обман, вона зберегла віру в людяність, не потрапила в тенета цинізму та зневіри. Її завжди засмучувала непорядність людей, про що зокрема свідчить фрагмент із листа Валентини Василівни часів німецької еміграції 1945–1949 рр., який наводить Дмитро Донцов: «Тут, у нас, не тільки не кланяються ідеалам, а просто перестають бути людьми! Дехто з “високодостойних” чи з таборів, чи з-за океану, які повинні були б опікуватися “діпістами”, не виправдали надій, покладених на них. До одних “дійти не можна” було, другі “влаштовують свої справи” особисті..., треті “не приймають простих смертних”, четверті, обіцяючи вивезти колег, самі лише виїхали за океан та ин. Як боляче, як досадно!»⁹⁴.

Наукові праці В. Радзимовської належать світові, а її громадсько-політична праця важлива саме для Києва. Треба повернути їй ім'я місту, згадати її в урбанонімах, традиційних меморіальних дошках, нестандартних мистецьких проектах. Невдала спроба назвати одну з вулиць Києва ім'ям Валентини Радзимовської під час дерусифікації топонімів у червні 2022 р. не має бути єдиною. Потрібно ґрунтовніше дослідити київський період її життя, зокрема під час нацистської окупації.

ПОДЯКИ

Автор безмежно вдячний за надані цінні матеріали й консультації Василю Борозенцю, Семінові Воловнику та Олені Ляпіній; Віталієві Скальському — за редагування і поради щодо першого рукопису; Тетяні Водотиці — за ґрунтовне редагування; анонімним рецензентам — за критичні зауваження та доброзичливе ставлення; працівницям і працівникам Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву міста Києва, Наукового архіву Національного університету «Києво-Могилянська академія», а особливо Анні Хроболовій — за допомогу з документами; Вікторії Кравченко — за інформацію з історії кафедри фізіології людини і тварин Київського університету; Ксенії Гулак — за терпіння, підтримку й плідні обговорення теми. Величезну вдячність також висловлюю Володимирові Коржу, який ознайомив із мемуарами Б. Балінського, звідки й пішов інтерес до постаті Валентини Радзимовської, а також онукові Б. Балінського Ендрю (Andrew Balinsky) який надав друкований примірник мемуарів.

Публікацію частково профінансовано проектом «Urban Bridges» від ГО «Простір 500» за підтримки Відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні, в рамках якого відбулася лекція автора (організаторка й модераторка — Анна Переяславська). Автор також глибоко вдячний 2514 користувачам застосунку «Київ Цифровий», які підтримали пропозицію перейменувати вулицю Тімірязєвську в Києві на вулицю Валентини Радзимовської — рано чи пізно наші спільні зусилля дадуть результат.

References

- Bachynska, M. "Zhinka naukovi doslidnyk". *Nashe zhyttya* 9 (8) (1954): 10–12.
- Balinsky, B. I. *Memoirs*. Global Print, 2009.
- Bazylevych, I. V. "V. Radzymovska". *Svoboda* 55 (1954): 7.
- Biuletен Kyivskoho Tuberkuloznoho instytutu. 1931.
- Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva, f. R-352, op. 5, spr. 1381, ark. 4.
- Diakovskij, E. "Pamjati V. V. Radzymovskoj". *Novoe russkoe slovo* 15264 (1954): 3.
- Dontsov, D. "Pamiati V. V. Radzymovskoi". In Dontsov, D. *Vybrani tvory u 10 t.*, ed. O. Bahan. T. 10: *Vybrani tvory*. Drohobych; Lviv: VF "Vidrozhennia", 2016.
- — —. *Rik 1918*. Miunkhen, 1954.
- Dovzhyk, A. "Zhinky — vykladachi pedahohichnykh i mystetskykh vyshiv Kyieva u 1920-ti roky". *Kyivski istorychni studii* 2 (5) (2017): 53–63.

- — —. “Zhyttievi shliakh vykladacha, vchenoho Valentyny Vasylivny Radzymovskoi”. *Eminak* 3 (3) (2016): 98–108.
- “ISRAEL: Einstein Declines”. *Time* 1 December (1952).
- Feshchenko, Yu. I., Melnyk, V. M., & L. V. Arefieva. “90 rokiv v imia zhyttia. Do yuvileiu Derzhavnoi ustanovy «Natsionalnyi instytut ftyziatrii i pulmonolohii im. F. H. Yanovskoho NAMN Ukrainy»”. *Ukr. pulmonol. zhurn.* 3 (2012): 5, 14, 15.
- Hanitkevych, Ya. V. *Ukrainski likari-vcheni pershoi polovyny XX stolittia ta yikhni naukovi shkoly: biohrafichni narysy ta bibliohrafiia*. Lviv, 2002.
- Hlaholiev, V. P., & V. O. Tsybenko. “Kafedri fiziologii liudyny i tvaryn Kyivskoho universytetu 150 rokiv”. *Fyziolohycheskyi zhurnal* 38 (2) (1992): 122–127.
- Kievskij uchebnyj okrug. *Pamjatnaja knizhka Kievskago uchebnago okruga na 1913 god* (Kiev: Tipografija T-va I. N. Kushnerev i Ko, 1913).
- Klymenko, M. T. “Drabkina Rakhil Yosypivna”. In *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: elektronna versiia*, eds.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiy, M. H. Zhelezniak et al. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2008.
- Korotkyi, V. A., & V. I. Ulianovskiy, eds. *ALMA MATER: Universytet sv. Volodymyra naperedodni ta v dobu Ukrainskoi revoliutsii. 1917–1920. Materialy, dokumenty, spohady*. Vol. 2: Universytet sv. Volodymyra za doby Ukrainskoi Tsentralnoi Rady ta Hetmanatu Pavla Skoropadskoho. Kyiv: Praim, 2001.
- Krupnyk, L. O. “Rol advokativ na sudovomu protsesi «Spilky vyzvolennia Ukrainy»”. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* 30 (2017): 69–81.
- Mal'cev, S. V., Safina, L. Z., & Z. R. Habibrahmanova. “Vydajushhijsha dejatel' otechestvennoj pediatrii E. M. Lepskij (K 140-letiju so dnja rozhdenija)”. *Ros. vestn. perinatol. i pediater.* 63 (5) (2018): 237–240.
- Malakov, D. “Zghadka pro trokhsot kyian z 1942 roku: [pro doliu myttsiv ta naukovtsiv, yaki zalyshylysia v okupovanomu Kyievi]”. *Kyivska starovyna* 5 (2000): 76–95.
- Maliuta, O. V. “Radzymovska Valentyna Vasylivna”. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.*, eds. V. A. Smolii et al. Vol. 9. Kyiv: Naukova dumka, 2012.
- — —. “Prosvity” i *Ukrainska Derzhavnist (druha polovyna XIX — persha polovyna XX stolittia)*. Kyiv, 2008.
- Nahirna, S. “Nad mohyloiu Lilii Sadovskoi”. *Nashe zhyttia* 12 (1) (1955): 10–11.
- Narodnia volia* 3 (16.03) (1918).
- Naukovyi arkhiv Natsionalnoho universytetu “Kyievo-Mohylianska akademiia”, f. № 11, op. 2, spr. 109.
- Nova Rada* 24 (27.05) (1917): 1; 67 (18.06) (1917): 2; 145 (24.09) (1917): 2; 46 (31.03) (1918): 2–3.

- Onopriienko, V. L., & T. O. Shcherban. *Dzherela z istorii Ukrainskoho naukovohto tovarystva v Kyievi*. Kyiv: DP "Inform.-analit. ahentstvo", 2008.
- Osinchuk, R. "Prof. d-r med. Valentyna Radzymovska". *Likarskyi visnyk* 1 (1954): 48–50.
- Parfanovych, S. "Likarky na sluzhbi narodnomu zdoroviu". *Likarskyi visnyk* 1 (5) (1955): 25–32.
- "Piper City Church Resettles Refugee Family From the Ukraine". *The Paxton Record* November 2 (1950): 9.
- "Posmertni zghadky". *Nashe zhyttia* october (1965): 12.
- Pundii, Pavlo. "U svitlu pamiat prof. d-ra Vasylia Pliushcha". *Vyzvolnyi shliakh* 12 (465) (1986): 1501–1516.
- Rada* 258 (23.11) (1908): 3.
- Radzymovskaja V. "K voprosu o stepeni ustojchivosti tkani molodogo organizma k izmeneniju vneshnih uslovij sushhestvovaniya". *Zhurnal rannego detstva* 1 (1924).
- Radzymovskaja, V., & I. Slivko. "K voprosu o patogeneze jepilepticheskogo pristupa". *Voprosy psihiatrii* VII (1936): 67.
- "Radzymovska Valentyna". In *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna (EU-II)*, vol. 7. Paryzh; Niu-York, 1973.
- Rosiisko-ukrainskyi medychnyi slovnyk: materialy do ukrainskoi medychnoi terminolohii, ed. M. A. Halyn. Kyiv, 1920.
- Rozghin, I. *Valentyna Radzymovska: Korotkyi narys zhyttia ta naukovoii y hromadskoi yii diialnosti*. Vinnipeh: Ukrainska vilna Akademiia Nauk, 1968.
- Rusova, S. "Narada po doshkilnomu vykhovanniu". *Nova Rada* 112 (12.07) (1918): 1–2.
- Serkov, F. N. *Daniil Semenovich Voroncov*. Kiev: Naukova dumka, 1986.
- Shcherban, M. I. "Aktynometriia". In *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: elektronna versiia*, eds.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi, M. H. Zhelezniak et al. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2001.
- Smolnitska, M. K. *Kolehiiia Pavla Halahana v natsionalno-kulturnomu zhytti Ukrainy (1871–1920 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004.
- Trudy Chetvertogo vsesojuznogo s#ezda zoologov, anatomov i gistologov v Kieve, 6–12 maja, 1930 g. Spisok dokladov i tezisy*. Kiev; Har'kov, 1931.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 263, op. 1, spr. 42663.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, f. 127, op. 1078, spr. 3042.
- Ves' Kiev: adresnaja i spravochnaja kniga*. Kiev: Tipografija 1-j Kievskoj arteli Pechatnogo dela, 1915.
- Ves' Kiev: adresnaja i spravochnaja kniga*. Kiev: Tipografija R. K. Lubkovskogo, 1902.

Volovnik, S. V., & N. V. Krylov. *Melitopol'skij pedinstitut: stranicy istorii*. Melitopol': Izd. dom Melitopol. gorods. tipografii, 2014.

Yanchenko, T. V. *Pedolohiia v Ukraini ta zarubizhzhii: teoriia i praktyka*. Chernihiv: Desna Polihraf, 2016.

Yanovskyi Vasyl Vasylovych, zapys № 170993, Natsionalnyi bank represovanykh. Yuryk, O. Ye. "Stanovlennia ta rozvytok nevrolohii v Kyievi". *Mezhdunar. nevrolog. zhurn.* 2 (80) (2016): 176–182.

Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: Entsyklopedychne vydannia. Vol. 1. Kyiv, 1999.

Oleksii Boldyriev

POLITICAL AND PERSONAL IN KYIV RESEARCH LIFE OF VALENTYNA RADZYMOSKA

Valentyna Radzymovska (1886–1953) is a prime example of a woman who excelled in science, politics, and social life in the women-oppressed society of the early 20th century. Radzymovska is well-known as a biochemistry, physiology, and cell biology researcher, as well as a physician and university professor. She also participated in the Ukrainian national movement and the 1917–1921 Ukrainian Revolution. The majority of her biography was written by Ukrainian diaspora authors who lacked access to Kyiv local archives and sources, and their inconsistencies and errors were then transferred to new publications by independent Ukraine researchers. In this study, archival materials, contemporary newspapers, memoirs, and other sources were analyzed to advance the reconstruction of Valentyna Radzymovska's biography. Contrary to previous reports, she participated in Ukrainian Revolution events, ran for the Kyiv City Duma on the Ukrainian Social Democrat election list, served as the head of the Kyiv city Ukrainian Council, and her apartment became a center of political life. During the trial of "Union for the Freedom of Ukraine", the Radzymovska political archive-criminal case of 1929–1930 was presented for the first time. The study of Radzymovska's scientific environment revealed her research positions and established her student circle. Already published and newly described details of Radzymovska's personal life enable us to characterize her as a communicative, intelligent, and passionate woman who, despite her exceptional political skills and difficult life choices, remained humane to the end.

Keywords: history of science, Valentyna Radzymovska, Kyiv Institute of People's Education, Ukrainian Revolution of 1917–1921, repressed scientists, biologists, biographies.

Creative Commons – Attribution-ShareAlike 4.0 International – CC BY-SA 4.0